

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Олійник Любов Валентинівна

УДК 82-522

**УКРАЇНСЬКА ПРОПОВІДНИЦЬКА ПРОЗА
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ:
ГЕНЕЗА, ЖАНРОВІ МОДЕЛІ, ХУДОЖНЯ СПЕЦИФІКА**

Спеціальність 10.01.01 – українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Тернопіль – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії української літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ПОПЛАВСЬКА Наталія Миколаївна,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, завідувач кафедри журналістики.

Офіційні опоненти: член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
РАДИШЕВСЬКИЙ Ростислав Петрович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри полоністики Інституту філології;

кандидат філологічних наук, доцент
СУХАРЄВА Світлана Володимирівна,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
доцент кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин.

Захист відбудеться 4 квітня 2013 року о 15⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.02 із захисту кандидатських дисертацій у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотечі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.

Автореферат розісланий 2 березня 2013 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Бородіца

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проповідницька проза прийшла на українські землі як феномен християнської культури, активізувала релігійне зростання, сформувала відповідний контекст становлення та розвитку книжності, визначила її характер та функції, інтегрувала моральний ідеал християнства в повсякденне життя, стала моделлю, в якій використовувалися пізнавальний та емоційний досвід суспільства у розв'язанні найважливіших проблем буття, передавала важливі для суспільства етичні смисли. У процесі становлення виступала динамічним явищем, мала відповідне смислове навантаження та виконувала різні функції в релігійно-суспільному житті нації. Упродовж свого розвитку моделювала у текстах ті реалії сучасності, які були показовими в певну епоху на соціокультурному, моральному та аксіологічному рівнях, фіксувала морально-етичні, релігійні, естетичні норми поведінки українців, була ретранслятором їхніх багатовікових духовних традицій, завдяки яким формувалася художня культура народу, його ставлення до краси, пізнання довкілля. Усвідомлення цих явищ і процесів актуалізує сьогодні її об'єктивне тлумачення у культурно-історичному контексті.

Українська проповідницька проза першої половини XVII ст. охоплює чималий масив пам'яток, що становлять окремий пласт тогочасної літератури. Основною її жанровою одиницею є проповідь – виголошена або записана. Вона є засобом комунікації, для якого характерна як передача інформації релігійного змісту, так і зв'язок із реаліями світського життя, що проявляються, як правило, в емоційно забарвлених текстах.

Уявлення про цей жанр дають проповіді культурно-релігійних діячів Мелетія Смотрицького, Петра Могили, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Касіяна Саковича. У їх доробку виділялися різні жанрові типи проповідей: євангельські (що входили до “Євангелій Учительних”), моралізаторські, полемічні, катехизисні. Однак не всі тексти вказаного періоду належно вивчено, осмислено та науково обґрунтовано в сучасному літературознавстві.

Успішне дослідження української проповідницької прози першої половини XVII ст., на нашу думку, можливе лише за умови застосування історичного підходу. З його позицій доцільно вивчати способи вираження авторського ставлення до світу, зафіксоване у досліджуваних творах, оскільки духовна культура кожної епохи має притаманну лише їй ментальність. Комплексний розгляд проповідей першої половини XVII ст. у контексті епохи дозволить найближче підійти до з'ясування жанрової специфіки тогочасних текстів, дасть можливість створити науково обґрунтований погляд на її жанрові моделі, визначити місце в літературному процесі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі історії української літератури Тернопільського національного педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка відповідно до комплексної науково-дослідницької теми “Проблеми рецептивної естетики, поетики і наратології в українсько-зарубіжних літературних зв’язках” (державний реєстраційний номер 0105U000748). Тему затверджено на вченій раді університету (протокол № 7 від 13.03.2007 р.).

Мета дисертаційної роботи полягає в цілісному дослідженні художнього потенціалу української проповідницької прози першої половини XVII ст. в суспільно-історичному контексті, виокремленні жанрових моделей проповіді та її стильової специфіки.

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з’ясувати місце і роль української проповідницької прози в бароковому дискурсі;
- окреслити історико-культурні чинники еволюції жанру;
- дослідити специфіку інтертекстуальної взаємодії проповідницьких текстів із сакральними;
- означити нарративні стратегії і тактики проповідників;
- виокремити авторські домінанти проповідницької прози та її стильовий поліфонізм;
- визначити структурно-композиційні елементи проповідей збірників Євангеліє Учительне;
- дослідити особливості катехизисної проповіді;
- виявити провідні концепти богословських трактатів та дослідити їх нарративний дискурс.

Об’єктом дослідження є корпус текстів проповідей першої половини XVII ст., уміщених у догматично-системних збірниках “Євангеліє Учительне” Кирила Транквіліона-Ставровецького, “Євангеліє Учительне”, “Короткий Катехизис”, “Православне сповідання віри” Петра Могили, а також найпоказовіші богословські трактати: “Зерцало Богословія” Кирила Транквіліона-Ставровецького, “Perspectiwa...” Касіяна Саковича, “Lithos...” Петра Могили. Відбір текстів для аналізу зумовлений їх суспільною значущістю та жанровою своєрідністю.

Предмет дослідження – аспекти жанрової та стильової специфіки текстів проповідницької прози окресленого періоду.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовано порівняльно-історичний і культурно-історичний (об’єктивна оцінка творчості письменників, вплив історичних обставин, формування й відображення світоглядних позицій), типологічний (достовірність групування жанрів на підставі спільних ознак), генетичний (визначення традиційних та новаційних елементів у творах), інтертекстуальний (виявлення спектру міжтекстових відношень), герменевтичний (аналіз та інтерпретація текстів) методи.

Наукова новизна зумовлена актуальністю, метою та завданнями дослідження і полягає в тому, що вперше збірники й трактати першої половини XVII ст. (Кирила Транквіліона-Ставровецького, Петра Могили, Касіяна Саковича) розглянуто під кутом зору жанрової та стильової

специфіки. Дослідження містить аналіз поетики проповідницької прози, її жанрових моделей у контексті літератури цього періоду.

Теоретико-методологічною базою роботи є праці з теорії та історії літератури епохи бароко (О. Александров, О. Білецький, П. Білоус, М. Возняк, С. Голубєв, І. Ісіченко, М. Корпанюк, В. Крекотень, Б. Криса, Ю. Лотман, С. Маслов, О. Мишанич, Д. Наливайко, В. Нічик, Ю. Пелешенко, В. Перетц, Н. Поплавська, Р. Радишевський, О. Сліпушко, В. Сулима, М. Сулима, Л. Ушкалов, Д. Чижевський, В. Шевчук та ін.), риторики (В. Вомперский, Т. Грищенко, В. Маслюк), наукові концепції інтертекстуальності, поетики малої прози та герменевтики (Р. Барт, М. Бахтін, Г. Венклер, Г.-Г. Гадамер, У. Еко, Ю. Крістева, С. Сухарева).

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання в нових підходах до постановки й розв'язання проблем з теорії жанру проповіді. Систематизований у роботі матеріал про історико-типологічну специфіку української проповідницької прози першої половини XVII ст., про становлення нових жанрових моделей української проповіді в епоху бароко і проведений аналіз найпоказовіших текстів має значення для повнішого наукового уявлення про літературний процес досліджуваного періоду.

Практичне значення роботи. Матеріал може бути використаний при викладанні курсу давньої української літератури та укладанні навчальних посібників, при підготовці спецкурсів та семінарських занять, а також при створенні навчальних курсів із суміжних дисциплін – історії України, філософії, культурології, релігієзнавства, історії мови, при написанні студентських наукових робіт. Дисертаційне дослідження містить характеристику прозових жанрів українського бароко, тому сприятиме формуванню цілісної концепції історії національної літератури.

Апробацію результатів дослідження здійснено у формі доповідей на звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за 2007–2009 рр., на міжнародній науковій конференції “Біля джерел українського бароко: Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Кирило-Транквіліон Ставровецький” (м. Львів, 24–25 жовтня 2007 р.), на VI міжнародній науково-практичній конференції “Nauka i wyksztaicenie bez granic – 2010” (Przemysl, 7–15 грудня 2010 р.), XXXVIII та XXXIX звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Хмельницького національного університету (м. Хмельницький, 2011–2012 рр.).

Публікації. Основний зміст роботи викладено в шести одноосібних публікаціях у фахових виданнях та в одній – у нефарховому збірнику.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 324 позиції. Загальний обсяг роботи становить 204 сторінки, із них 167 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет і методологію дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, а також подано інформацію про апробацію результатів дослідження й структуру роботи.

У першому розділі **“Теоретичні та історико-літературні аспекти дослідження”** обґрунтовано основні наукові положення, за допомогою яких здійснено дослідження.

У підрозділі *1.1 “Українська проповідницька проза першої половини XVII ст. у суспільно-культурному контексті: ідейно-концептуальні засади й творчі пошуки”* зазначено, що важливим чинником, рушійною силою усіх процесів, які відбувалися у першій половині XVII ст., було відновлення у 1620 році православної митрополії в Києві, активізація шкільництва, друкарства, науки, що сприяло піднесенню культурного життя, стало стимулом поживлення богословської думки, багатомірності літературної творчості, у якій починають домінувати барокові тенденції, та, врешті, спричинило становлення і формування національної самосвідомості українського народу. У цей період на захист національного самовиявлення стала високоосвічена духовна еліта, яка своєю діяльністю сприяла оновленню духовного життя українців. До її найвизначніших представників належать Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович, Єлисей Плетенецький, Петро Могила, які доклали чимало зусиль до оновлення православної догматики. Їх творчість спрямовувалася на піднесення духовності українського народу. У численних трактатах, догматичних збірниках було сформульовано літургійні та догматичні норми, у яких проявилось й авторське начало. Проповідницька проза позбувається пасивного наслідування візантійських традицій, у ній виявляється різнобічна, позначена індивідуальним авторським стилем творчість.

У підрозділі *1.2 “Методологічні засади дослідження”* наголошено, що українська проповідницька проза – це багатогранне явище. Вона має відповідний політично-теологічний авторитет, своїх адресатів. Вивчати її поза широким науково-культурним контекстом неприпустимо, а для зрозуміння своєрідності слід знати, якими засобами користувалися проповідники, моделюючи світ. Це допомагає з'ясувати теорія образу, розроблена ще у візантійській християнській культурі. Вона базується на тому, що світогляд вибудовується на основі образу, а розуміння всього сутнісного відкривається через образи та символи, оскільки понятійне мислення обмежене.

У контексті використання Святого Письма в проповідництві було вироблено три основних типи опрацювання сакрального тексту та художні методи їх осмислення: екзегеза, алегорична ампліфікація та зворотна типологія. Екзегеза виступає мистецтвом тлумачення текстів Святого

Письма, пояснення змісту та сенсу божественного об'явлення. Алегорична ампліфікація представляє Біблію як предмет дискурсивного аналізу, як те, що повинно бути пояснено та наділено певним смислом. Проповідник вбачає своє завдання в розшифруванні деяких алегорій канонічного тексту. Критерієм авторської майстерності є віртуозність, уміння інтерпретувати священний текст, що супроводжується підміною сакрального тексту авторським, введенням сюжетних деталей, які часто призводять до десакралізації Святого Письма. Зворотна типологія полягає в тому, що Біблія сприймається проповідником як джерело повчальних історій та сентенцій, а текст перетворюється у своєрідний цитатник, антологію образів, мотивів.

Дієвим підходом до аналізу жанру проповіді є опора на християнську герменевтику. Інтерпретатори відкрили чимало правил і принципів тлумачення тексту, серед яких – багатозначність слова, контекстуальний аналіз, аналогія, принцип точного й розгорнутого визначення слововживання та ін. Середньовічна герменевтика віддалилася від екзегетики, функція якої полягала насамперед у такому тлумаченні Святого Письма, коли будь-який його фрагмент мав не буквально, а релігійне значення. Таку “алегоричну” інтерпретацію згодом було доповнено й уточнено в рамках так званої чотиривимірної теорії інтерпретації, що розрізняла історичне (буквальне), алегоричне, моральне та аналогічне (містичне) тлумачення.

Проповідницьку прозу можна аналізувати, використовуючи методикку риторичної критики, оскільки сьогодні вона є динамічною науковою дисципліною про дискурсивні техніки конструювання, аналізу і вираження текстів. Цей підхід є доцільним, оскільки текстова стратегія проповідників пов'язана з оповідною манерою, мовою метафор через топоси чи алюзії з біблійними текстами, а інтерпретація творів із такої позиції дає змогу з'ясувати специфіку закодованості текстів, функціонування в них посилань на авторитети, підстави для добору аргументів, а також відстежити авторську інтонацію, зумовлену індивідуальним використанням риторичних прийомів.

Методологічною основою для аналізу досліджуваної прози є інтертекстуальний підхід, який став однією із провідних стратегій текстуалізації проповідників. Тогочасний культурний діяч опинявся перед перспективою плюралізму, перед можливістю індивідуального мислення й вільної творчості. Проте архетипні образи епохи Середньовіччя та Бароко у певний спосіб кодифікувалися Біблією, тому видається логічним простежувати функціонування принаймні кількох таких наскрізних і ключових образів в українській проповідницькій прозі.

У другому розділі **“Українська проповідницька проза першої половини XVII століття: від синкретизму до авторської індивідуальності”** розглянуто зразки євангельських та катехизисних проповідей у контексті тогочасної проповідницької прози з урахуванням творчої авторської індивідуальності та вимог до написання книг релігійного змісту.

У підрозділі 2.1 *“Учительні Євангелія в контексті українського проповідництва”* увагу зосереджено на традиційних та новаційних аспектах проповідей, поміщених у збірниках Євангелія Учительні.

Зазначається, що збірники перекладної та оригінальної проповідницької прози почали з'являтися у період Київської Русі. Вони характеризувалися системністю і використовувалися у церквах впродовж року у святкові та недільні дні. Поширеними на Русі були збірники *“Златоуст”*, *“Златоструй”*, *“Ізмарагд”*, *“Маргарит”*, *“Торжественник”*, *“Ізборнік Святослава 1073 року”*, *“Ізборнік Святослава 1076 року”*. У книгах цього типу містилися проповіді візантійських та староруських авторів: Іоанна Златоуста, Василя Великого, Єфрема Сиріна, Григорія Назіанзина (Богослова), Кирила Єрусалимського, Андрія Критського, Феодора Студита, Іоанна Дамаскіна, Феодосія Печерського, митрополита Іларіона, Кирила Турівського, Серапіона Володимирського, Климента Смолятича.

Учительні Євангелія – це збірники повчань до євангельських читань у різні дні, поширені в рукописних та друкованих варіантах на території України. Найдавнішим вважається *“Євангеліє Учительне”*, укладене 898 року учнем Мефодія Костянтином. Воно містило 51 повчання на недільні дні, що були дослівним перекладом текстів грецьких отців церкви. Популярністю користувався збірник константинопольського патріарха Філофея (*“Євангеліє Учительне”* Каліста). Книга мала дві частини: в першій було 53 проповіді на недільні та деякі інші дні; друга складалася з 26 повчань на непереміщувані свята і деякі пов'язані з ними неділі. Іноді у проповідях порушувалися моралістичні теми.

“Євангеліє Учительне” Кирила Транквіліона-Ставровецького структурно і тематично має чимало спільного зі збірником Каліста. Складається зі 109-ти проповідей: перша частина – 69 повчань на недільні та інші дні цілого року, на недатовані, переміщувані свята; друга – 36 повчань на датовані свята, 30 з яких приурочено святам та пам'яті святих, шість – неділям та чотири – різним випадкам (освяченню новоствореної церкви, постригу в монахи, шлюбові, надмогильному повчанню). Основний зміст збірника доповнюють посвяти князям Юрію Чарторийському, Самуїлу Іоакимовичу Корецькому та княгині Ірині Вишневецькій, які складаються із зображення герба, епіграми на нього та послання, *“Предмова до чительника”* (ідентичної для примірників з посвятами князям Чарторийському та Корецькому, і відмінної в екземплярах для Ірини Вишневецької), молитва.

Проповіді Кирила Транквіліона-Ставровецького мають традиційну, притаманну давнім повчанням структуру: починаються із приступу на кілька рядків (вступу), потім – інтерпретація євангельського тексту на означений день. Далі – власне проповідь, що складається із двох частин, кожна з яких призначалася для читання в різний час літургії. Проте ця структура зазнає різних

варіацій, перш за все, зміни стосуються вступної частини проповіді, яка з невеликої за обсягом переростає в досить об'ємну. Автор вдається і до інших способів укладання тексту. Замість повного євангельського читання, призначеного на відповідний день, подає скорочений текст, опускаючи не досить важливі, на його думку, подробиці або рекомендує інший; замість тлумачення Святого Письма ініціює актуальну проблему. Іноді текст ускладнюється додатковими статтями, молитвами, авторськими коментарями. У “Євангелії Учительному” також містяться проповіді, які не мають поділу на частини, або їх є три: до двох традиційних долучається моральне повчання. При поясненні тексту Святого Письма проповідник застосовує буквальний або алегоричний способи тлумачення, надаючи перевагу останньому. Одним із важливих елементів проповідей є драматизація викладу: персонажі виголошують промови, ведуть бесіди, нерідко автор сам вступає в діалог з героями, розмовляє сам із собою. Досить часто текст будується на прийомі паралелізму старозавітних і новозавітних подій або із застосуванням антитези. Проповіді містять художні засоби та прийоми, сповнені ліризму, що яскраво виражається в роздумах про тлінність земних благ, про могутність смерті, про спокуси, гріхи, неправди і зло в земному житті.

На відміну від збірника Кирила Транквіліона-Ставровецького, “Євангеліє Учительне” Петра Могили є точним перекладом збірки Каліста, а перу митрополита належать лише передмови: одна розкриває авторський задум, інша є зверненням до читачів. Ці вступні статті можна вважати самостійними проповідями, призначеними для вивчення духовенством та чернецтвом. Передмова складається з двох частин: у першій з'ясовується значення слова “священик”, окреслюються його права та обов'язки, у другій подається гомілетична наука щодо суті жанру проповіді. Перекладний текст починається з вісімнадцятої сторінки і нараховує 79 розділів, подібних за побудовою: спочатку йшло читання євангельського тексту, потім подавалось його тлумачення, і вкінці – підсумок повчального або морального змісту. Характерною особливістю збірника є те, що він значно більше, ніж інші переспіви, наблизився до грецького оригіналу, зберігши форму та зміст проповідей, а тлумачення Біблії суголосне загальноприйнятим нормам православної віри.

У підрозділі 2.2 “*Катехизисна проповідь кінця XVI – першої половини XVII ст. як зародження барокової проповіді*” мова йде про те, що у українській проповідницькій літературі могилянської доби одним із засобів поширення основ християнського віровчення були збірники догматичних настанов – катехизиси, які традиційно тлумачать молитви “Отче наш”, “Символ віри”, десять заповідей, святі таїнства. Для пам'яток цього типу характерний виклад матеріалу у формі питань та відповідей, що сприяє кращому запам'ятовуванню тексту. У більшості збірників найчастіше питання ставив учитель, а відповідав учень, рідше – навпаки. У польських текстах зустрічаємо інших учасників діалогу: у творі Бенедикта Гербеста “*Nauka prawego chrzescijanina*” бесіда ведеться між міщанином та священиком. З часом діалог стає безособовим. Катехизисна

література давньої доби спиралася на Святе Письмо, рішення Вселенських соборів, патристику, тому вона подібна за змістом. Відмінність між творами зумовлена конфесійною належністю, авторством, призначенням (для університетів, шкіл, для дорослих чи дітей, для служителів церкви). Катехизиси, крім основних частин про віру, надію і любов, містили догматику, епізоди з історії церкви. Подекуди твори мали полемічний характер. Характерними особливостями ранніх катехизисів є, по-перше, відсутність єдиної послідовної схеми викладу, по-друге, провідна роль догматичних розділів. Ці ознаки притаманні і багатьом збірникам XVII ст. У них немає типових для пізніших текстів цього жанру розділів: тлумачення молитви, учення про церкву, про потойбічне життя, про спокуту, детального пояснення заповідей тощо. Це “Катехизис” та “Изложение о православной вѣрѣ” Стефана Зизанія, “Катехизис, албо вызнаніе вѣры святое, соборное, апостолское, всходнее церкви”, “Великий Катехизм” Лаврентія Зизанія, “Диалог, албо розмова о православной и справедливой вѣрѣ единое католическое восточное церкви...” Мелетія Пегаса та ін.

У першій половині XVII ст. жанр катехизисної проповіді знайшов своє місце у творчості Петра Могили (“Православне сповідання віри” та “Короткий Катехизис”). “Короткий Катехизис” митрополита є повною догматичною системою і складається з трьох частин, побудованих у формі питань та відповідей: перша – “Про Віру”, друга – “Про Надію”, третя – “Про Любов”. Тут використано католицьку модель структурування матеріалу, де розгляду заповідей та добродіянь передуює розповідь про таїнства. Структура книги цілісна та логічна. Перша частина – “Символ віри” – складається з дванадцяти артикулів. Крім зазначеної теми, автор вплітає в канву й інші, наприклад: короткі описи з Біблії про створення світу, про видимий і невидимий світ, про ангелів та їх дев’ять чинів, згадує про темного ангела. При поясненні третього артикулу наголошується на ролі в біблійній історії Діви Марії та на її вшануванні. У четвертому розкривається значення знака хреста та описується спосіб накладання його на себе, згадується про сім дарів Святого Духа, в наступному – дев’ять церковних заповідей, у десятому – сім сакраментів. Тут розкрито значення топосу віри, подано його структуру. У другій частині з’ясовується роль молитви для людини та дев’ять блаженств. Третя окреслює суть десяти заповідей, а також чеснот, без яких людина не матиме спасіння: Віра, Надія, Любов, молитва, піст, милостиня, мудрість, справедливість, мужність, помірність. Тут подається класифікація гріхів, пояснюються догматичні і морально-богословські питання православної віри.

Книга має богословське спрямування, проте використані художні засоби надають їй літературного обрамлення. Автор вдається до застосування епітетів (Бог “єдиний, завжди суцїй”, “милосердний”, “правдивий”, “Цар вічний”, “передвіки народжений”, чуда “великі і невимовні”, ангели “духовно розумні самовільні мешканці, небесні слуги Господа”, мудрість “чиста, спокійна,

лагідна, покірлива, повна милосердя та добрих плодів, безстороння та нелукава”, щирість “правдива і необлудна” тощо), нанизування яких сприяє кращому запам’ятовуванню твору. У текстах використано порівняння (“Христос Господь, невинним будучи, як ягнець”, “Бо чоловік – голова дружини, як і Христос – Голова Церкви”, “душа з благословенним тілом в одне з’єднана такої краси буде, що подібно ангелам світитися буде, як сонце”, “будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки” та інші), гіперболи (“А вам і волосся все на голові пораховано”, “біль Христа Господа над болі всіх інших людей був” і т.п), тавтологію (Діва Марія людей “Покровом своєї оборони покривши, боронила від усього злого”). Головною постаттю збірника є Ісус Христос, Син Божий, центральним жіночим образом виступає Діва Марія. Відзначимо, що яскравих характеристик образів тут немає, оскільки Петро Могила писав не літературний твір, а своєрідний посібник для православних вірян, тому їх подано з дотриманням канону, з посиланням на Біблію. Щодо символіки, то тут найкраще розкрито символ хреста, пояснення якого присутнє й у попередніх текстах проповідника.

У третьому розділі **“Світоглядна та художня парадигми богословських трактатів першої половини XVII століття”** увагу зосереджено на жанровій та тематичній специфіці великих проповідницьких творів – трактатів.

У першому підрозділі 3.1 *“Зерцало Богословія” Кирила Транквіліона-Ставровецького: особливості поетики екзегези*” подано характеристику твору та окреслено особливості його літературного стилю.

“Зерцало Богословія” складається з чотирьох частин: “О пресущественном существѣ божієм”, “О четвераком мире”, “О двох мѣстех: о темном Вавилонѣ и о пресвѣтлом Сионѣ”, “О блаженной жизни будущаго вѣка и о возданію праведных”, які доповнюють додаткові композиційні елементи: посвята комусь із покровителів автора (Іоанну Ярмолинському, Олександру Пузині або Лаврентію Древинському), що містить зображення герба мецената, епіграму та послання-посвяту; віршована епіграма, яка пояснює символічні знаки на гербі, прізвище чи особистість покровителя; “Предмова до чителника”; зміст книги; “Лексикон, альбо трудных слов выклад в той кнізѣ”; 10-рядковий вірш; молитва, в якій автор звертається до самого себе. Тут використано різні жанрові форми проповіді: трактатна, молитовна, євангельська та моралізаторська. Такий спосіб структурування тексту робить його динамічним, цікавим, легким для сприйняття, дієво впливає на свідомість реципієнта, а автора показує як здібного та вмілого оратора.

Виклад матеріалу в трактаті подається у формі розповіді. Діалог, притаманний тогочасним догматичним збірникам, зустрічаємо в першій та другій частинах, де викладається вчення про Бога, Святу Трійцю, Сина Божого. Чотири розділи основного тексту автор називає бесідами, що

складаються з глав, які є не однотипними за побудовою та способом викладу матеріалу. Функцію питання виконує заголовок, а відповіддю є розповідь, що розкриває його суть. Звернення до читачів оформлено у вигляді моральних повчань, форму молитви використано для прохань у Господа за себе та за читачів.

Третя частина “Зерцала Богословія” складається власне з проповідей, що мають чітку структуру (вступ, основну частину, висновки), тлумачать різні місця Біблії, переважно з глав Апокаліпсису. Їх будова, навіть у межах однієї бесіди, має свою специфіку: кожна окремо взята проповідь може функціонувати як самостійний твір, а у збірнику виступає продовженням попередньої. Часто істинність своїх міркувань у тексті Кирило Транквіліон-Ставровецький підтверджує цитуванням пророків, Біблії. Ця частина збірника побудована на антитезі, яка сприяє глибшому розумінню суті речей.

У підрозділі 3.2 “*Полемічний наратив трактату Касіяна Саковича “Perspektywa...”*” наголошується на тому, що у цьому творі проповідник постає грізним критиком православних та уніатів, відображаючи широке коло найгостріших тогочасних проблем. Полеміст використовує єзуїтську модель ведення полеміки, яка довгий час була найпоширенішою у суперечках католицької церкви з православною. Вона базувалась на збиранні й викритті найдрібніших порушень канону, зумовлених як невіглаством, так і негативними якостями священнослужителів. Вся “*Perspektywa...*” наповнена подібними викриттями. Як ревний апологет римської церкви, Касіян Сакович намагається засудити все, що було відмінне у православній.

Текст “*Perspektywi...*” має описовий характер. Виклад матеріалу про недоліки в східноукраїнській церкві автор здійснює без чіткої системи, звертаючи увагу переважно на їх обрядовий аспект. Головним матеріалом для полеміки слугувала особиста обізнаність автора зі станом справ у православних та уніатів, з їх церковною літературою. Касіян Сакович посилається на твори святих отців, цитуючи їх переважно з інших рук, а найчастіше керується твором Петра Аркудія “*De Concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem sacramentorum administratione, libri VII*”.

Основний текст трактату доповнюють додаткові статті: посвята князю Станіславу Любомирському та передмова, звернена до читача греко-руської конфесії. В посвяті полеміст вказує на причину, яка спонукала його до створення книги: бажання допомогти українському народові, вказавши на значні недоліки, помилки та ересі у релігійних питаннях. У першому розділі трактату детально розкрито хиби та “неблагопристойності” при здійсненні богослужінь і таїнств. “Абсурди” в греко-римських церковних обрядах (хрещення, миропомазання, сповідь, соборування, таїнство священства тощо) розглянуто в другому розділі. Болючими для полеміста є питання одягу духовенства, їхнього соціального забезпечення, протекціонізму магнатів у справах

призначення священників, проблеми освіти молоді. Зокрема, полеміст називає найважливіші предмети для вивчення у школах: грецька, руська й польська грамота, катехизис та устав, а латину краще опановувати в колегіях і академіях. Важливим пунктом полеміки є визначення ролі папи для єдиної церкви. Детально проаналізувавши всі процеси, що відбуваються у православній церкві, зроблено висновок, що між католиками та православними існує майже цілковита узгодженість, а відмінність полягає лише у двох позиціях – питання про походження Святого Духа та примат Папи.

Трактат мав велике значення, що виявилось у гострій реакції на нього українського православного духовенства, яке, зважаючи на серйозність та необґрунтованість зауважень полеміста, під керівництвом Петра Могили видало 1644 року “Lithos...”.

Підрозділ 3.3 “Lithos...” Петра Могили в полемічному дискурсі першої половини XVII ст.” присвячений твору, який вважається найвизначнішою пам’яткою українсько-польської літератури XVII ст., є свідченням солідної та ґрунтовної полеміки, автор якої не боїться визнати помилки і недоліки у православній церкві – у цьому і полягає, на нашу думку, новаторство твору.

Текст “Lithosy...” ускладнено додатковими статтями. На звороті титульної сторінки під гербом Максиміліана Бржозовського, підстолого Київського воєводства, розміщено вірші на його честь, далі йде посвята Бржозовському. Відповідно до “Передмови до читача” Касіяна Саковича написано й передмову в “Lithosi...”, в якій Петро Могила розкриває причини переходу свого опонента до католицької віри. Невеликий вірш “Czytelnika do Kassiana Elogium” є іронічним проханням автора до опонента дати спокій Русі.

Основний текст трактату написано за аналогією до основної частини “Perspectiwu...”. У першому “відділі” розглядаються “неблагопристойності” при здійсненні таїнств та інших богослужбових обрядів, а в другому – “абсурди” в греко-східних церковних чинах (уставі). Обидві частини побудовано за такою моделлю: “теза” (питання) Касіяна Саковича, що зазвичай починається словами “говориш”, “кажеш”, “питаєш”, “стверджуєш” тощо – “антитеза” (відповідь) Петра Могили. У відповідях митрополит цитує авторитетні джерела, аби довести правдивість своєї позиції, показати серйозне ставлення до роботи та обізнаність у кожному питанні.

Книга закінчується двома статтями, що розкривають питання догматичних відмінностей між Східною і Західною Церквами: походження Святого Духа та верховенство Папи. Вони є відповіддю автора “Lithosy...” на заклик Касіяна Саковича підкоритися Римові, приєднатися до католицької віри. У першій Петро Могила проголошує ідею соборності, прав церкви, на чолі якої стоїть Христос. У наступній – заперечує догмат про походження Святого Духа і від Сина. У трактаті автор апелює до традицій Кирила та Мефодія у слов’янській культурі, заперечуючи

католицизм, описує хрещення Русі, згадує про дії Святослава, Ольги, Володимира, Ярослава, Кипріяна, Григорія Цамблака, Кирила Турівського.

У **Висновках** зазначається, що на основі опрацювання джерельної бази (наукових праць і текстів) визначено основні тенденції розвитку ораторсько-проповідницької прози першої половини XVII ст., окреслено чинники, які впливали на неї, та отримано такі результати:

1. Українська проповідницька проза першої половини XVII ст. у контексті реконструкції естетичних пріоритетів своєї епохи є ваговою складовою української патристично-естетичної парадигми. Вона віддзеркалювала суспільно-культурний розвиток тогочасної України, духовно-релігійне, соціокультурне буття народу. Досліджуваний період був надзвичайно складним у становленні української державності та церкви. Це доба важливих реформ релігійного життя, виникнення нових культурних та літературно-релігійних ініціатив представників різних конфесій, початок нової епохи – бароко.

2. Розвиток проповідницької прози того часу пов'язаний із діяльністю братств, організованими ними школами, відкриттям Києво-Могилянської колегії, з активною діяльністю друкарень. З того часу до нас дійшли численні підручники з поезики і риторики, розроблені викладачами тодішніх навчальних закладів, вивчення та осмислення яких створювало духовно-інтелектуальні підвалини для відродження риторичних традицій в Україні. Гомілетичні настанови в них регламентували правила укладання проповідей, ставлення проповідника до тексту й аудиторії. Основна увага у проповіді зосереджується на моральності, пошуку взірців для наслідування, основне її завдання – активний та дієвий вплив на реципієнта, що передбачало дотримання риторичних канонів. Тексти унаочнювалися біблійною символікою, прикладами з богослужбових книг, писань отців церкви. Для того, щоб розуміти їх художню своєрідність, слід знати, якими засобами користувалися митці, моделюючи світ. Цьому сприяє теорія образу, екзегетика, герменевтика, а на сучасному етапі розвитку літературознавства – риторика та інтертекстуальність. Ці методики аналізу уможливають розширення дослідження проповідницьких текстів епохи бароко на жанрово-стильовому, догматичному рівнях з урахуванням їх соціально-історичної та комунікативної специфіки.

3. Аналіз проповідницької спадщини дає підстави стверджувати, що у першій половині XVII ст. в Україні активно поширювалися системні збірники проповідей, які регламентували догматичні настанови для релігійної практики. Їхніми авторами/укладачами були Кирило Транквіліон-Ставровецький та Петро Могила. Твори, поміщені у “Євангелії Учительному” Кирила Транквіліона-Ставровецького, є оригінальними авторськими текстами, яким притаманна чітка структура викладу, хоча іноді і спостерігаються певні відхилення від усталеної норми; використання різних художніх прийомів. Збірник Петра Могили – це точний переклад бесід

Каліста, у якому лише перші дві вступні статті належать перу проповідника і демонструють його майстерність.

4. З'ясовано, що характерною особливістю катехизисної проповіді є питально-відповідальна форма: така метода викладу матеріалу сприяє запам'ятовуванню тексту. Книги цього типу мають традиційну схему, яка включає тлумачення молитов "Отче наш...", "Символ віри", десяти заповідей, семи таїнств. У "Короткому Катехизисі" Петра Могили розкрито найважливіші положення православного віровчення. Автор використовує католицьку модель структурування матеріалу, де розгляду заповідей та добродіянь передують розповідь про таїнства. Структура збірника цілісна та логічна. Перша частина книги присвячена "Символу віри". У другій з'ясовується значення молитви для людини та дев'ять блаженств. Третя частина розкриває суть десяти заповідей. Книга пояснює як догматичні питання православної віри, так і морально-богословські, адже для проповідницької літератури притаманний і виховний елемент.

5. Окремий різновид проповідницької прози становлять богословські трактати, які своєю монологічною формою давали можливість тогочасним священнослужителям переконливо доносити до вірян основи віровчення. У першій половині XVII ст. вони були представлені творами Кирила Транквіліона-Савровецького, Петра Могили, Касіяна Саковича. У "Зерцалі Богословія" Кирила Транквіліона-Савровецького вдало використано трактатну, молитовну, євангельську та моралізаторську форми проповіді, де розкрито догматичні положення християнського віровчення, охарактеризовано основні поняття, потлумачено уривки із Апокаліпсису. Для досліджуваного періоду характерна нова хвиля міжконфесійної полеміки, яка особливо активізувалась у 40-і роки XVII ст. і була спричинена виходом трактату "Perspectiwa..." Касіяна Саковича та відповіддю на нього Петра Могили ("Lithos..."). У своєму творі Касіян Сакович порушує широке коло найгостріших тогочасних проблем православної церкви, намагається засудити все, що різнить її від католицизму. Болючими для полеміста є питання обрядовості, одягу духовенства, їхнього соціального забезпечення, протекціонізму магнатів у справах призначення священників. Основний текст трактату "Lithos..." написано відповідно до основної частини твору опонента, яка складалась із двох відділів: у першому розглядаються "неблагопристойності" при здійсненні таїнств та інших богослужбових обрядів, а в другому – "абсурди" в греко-східних церковних чинах. Їх побудовано за такою моделлю: "теза" Касіяна Саковича – "антитеза" Петра Могили. Книга закінчується двома статтями, що стосуються догматичних відмінностей між Східною і Західною церквами: одна розкриває ідею соборності церкви, друга – догмат про походження Святого Духа і від Сина.

6. Оцінюючи проповідницьку творчість Кирила Транквіліона-Савровецького, Петра Могили, Касіяна Саковича, можна стверджувати, що художнє осмислення ними релігійних

проблем як домінант тогочасного життя, здійснюється в контексті раннього бароко та є ознакою доби, їхніх творчих пошуків. У творах знаходимо різні жанрові форми проповідей: молитовні, євангельські, катехизисні, із вкрапленням полемічних, хвалебних елементів, тісно пов'язаних між собою тематикою та побудовою, способом викладу матеріалу.

7. Дослідження пам'яток української проповідницької прози першої половини XVII ст. дає підстави твердити про їх важливе історико-літературне значення. Автори не тільки пропагували релігійні істини, а й презентували свій індивідуальний стиль, зумовлений історичними обставинами, які визначали їх тяжіння до правдивості, історичності, суворості впорядкованості ієрархічної системи моральних цінностей. Метою творення проповідницького тексту був вплив на адресата, його релігійну свідомість, мораль, спосіб життя.

8. Літературні коди, що склалися в проповідницькій прозі першої половини XVII ст., є важливим чинником тяглості національної традиції. Ця література стала естетично-художнім імпульсом у творчості Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Іоанікія Галятовського, Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Григорія Сковороди, в українській паломницькій прозі XVIII ст., творчості мандрівних дяків, українському романтизмі першої половини XIX ст., модерністських та постмодерністських дискурсах.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Олійник Л. Проповідницька творчість Петра Могили у бароковому дискурсі першої половини XVII ст. / Л. Олійник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство / за ред. проф. М. Ткачука. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – Вип. 22. – С. 134–142.

2. Олійник Л. Проповідницька творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького: у пошуках жанрової моделі / Л. Олійник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство / за ред. проф. М. Ткачука. – Тернопіль: ТНПУ, 2008. – Вип. 24. – С. 69–81.

3. Олійник Л. “Зерцало богословія” Кирила Транквіліона-Ставровецького: особливості поетики екзегези / Л. Олійник // Медієвістика: збірник наукових статей / за ред. О. Александрова. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 5. – С. 211–220.

4. Олійник Л. Збірники “Учительне Євангеліє” як взірці української проповідницької прози могилянської доби / Л. Олійник // Теорія літератури і гуманітарні студії: Збірник наукових праць з нагоди сімдесятип'ятиріччя доктора філологічних наук, професора, академіка Академії вищої школи

України Романа Гром'яка / Упорядник І. Папуша // *Studia methodologica*. – Вип. 34. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – С. 148-152.

5. Олійник Л. “Короткий Катехизис” Петра Могили як літературна пам’ятка доби бароко / Л. Олійник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство / за ред. д.ф.н. Ткачука М. П. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 34. – С. 188–196.

6. Олійник Л. “Літос” Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. / Л. Олійник // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”, 2012. – С. 254–258.

Додаткові публікації:

7. Олійник Л. Катехизис митрополита Петра Могили: структура, тематика, художні прийоми / Л. Олійник // *Materialy VI Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji “Nauka i wyksztaicenie bez granic – 2010”*. – Volume 18: Filologiczne nauki. Filozofia. – Przemysl: Nauka i studia. – S. 41-46.

АНОТАЦІЯ

Олійник Л. В. Українська проповідницька проза першої половини XVII століття: генеза, жанрові моделі, художня специфіка. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.01.01 – українська література. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2013.

Дисертаційну роботу присвячено дослідженню жанрових моделей проповідницької прози першої половини XVII століття. Проаналізовано найпоказовіші твори знакових постатей вказаного періоду: “Євангеліє Учительне” та “Зерцало Богословія” Кирила Транквіліона-Ставровецького, “Євангеліє Учительне”, “Короткий Катехизис”, “Православне сповідання віри” та “Lithos...” Петра Могили, “Perspectiwa...” Касіяна Саковича. З’ясовано, що саме ці тексти продемонстрували формування нової епохи у церковному житті та виникнення нових літературних явищ. Доведено, що, незважаючи на релігійність змісту, представлені зразки проповідницької прози мають яскраво виражену авторську позицію, стиль, поетику.

У праці виокремлено різні жанрові моделі проповідей, а саме: євангельські (що входили до “Євангелій Учительних”), моралізаторські, катехизисні, полемічні. Виділено аспекти жанрової та стильової специфіки текстів кожного типу казання, визначено структурно-композиційні елементи.

Ключові слова: проповідницька проза, євангельська проповідь, катехизисна проповідь, трактат, полеміка, генеза, жанрова модель, авторська індивідуальність, бароко, екзегеза, риторика.

АННОТАЦИЯ

Олейник Л. В. Украинская проповедническая проза первой половины XVII века: генеза, жанровые модели, художественная специфика. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2013.

Диссертационная работа посвящена исследованию жанровых моделей проповеднической прозы первой половины XVII века. Проанализированы показательные произведения знаковых фигур указанного периода: “Евангелие Учительное” и “Зерцало Богословия” Кирилла Транквилиона-Ставровецкого, “Евангелие Учительное”, “Краткий Катехизис”, “Православное исповедание веры” и “Lithos...” Петра Могилы, “Perspectiwa...” Касияна Саковича. Выяснено, что именно эти тексты продемонстрировали формирование новой эпохи в церковной жизни и появление новых литературных явлений. Доказано, что, несмотря на религиозность содержания, представленные образцы проповеднической прозы имеют ярко выраженную авторскую позицию, стиль, поэтику.

В работе выделены разные жанровые модели проповедей, а именно: евангельские (входивших в “Евангелий Учительных”), морализаторские, катехизисные, полемические. Выделены аспекты жанровой и стилевой спецификации текстов каждого типа проповеди, определены структурно-композиционные элементы.

Ключевые слова: проповедническая проза, евангельская проповедь, катехизисная проповедь, трактат, полемика, генезис, жанровая модель, авторская индивидуальность, барокко, экзегеза, риторика.

SUMMARY

Oliynyk L. V. Ukrainian Preaching Prose of the First Part of the XVIIth Century: Genesis, Genre Models, Fiction Peculiarity. – Manuscript.

Dissertation for a candidate degree in Philology, Speciality 10.01.01 – Ukrainian literature. – Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, 2013.

The present thesis is devoted to the problem of research different genres of preaching prose of the first part of the XVIIth century. The most significant compositions (“Evanglie Uchytylne”, “Zertsalo Bogosloviya” of Kyrylo Trankvilion-Stavrovetskyi, “Evanglie Uchytylne”, “Short Catechism”, “Orthodox Confession of Faith” and “Lithos...” of Petro Mohyla, “Perspectiwa...” of Kasiyan Sakovych) of

prominent figures of the mentioned period have been analysed. It has been defined that the very texts showed the formation of a new epoch in church life and new literary phenomena. It has been proved that notwithstanding the religious content the present samples of preaching prose have author's attitude, style, various poetics strikingly expressed.

Fiction potential of preaching prose of the first part of the XVIIth century within social and historic context has been studied. And it has been emphasized that it took one of the leading positions in baroque discourse. This literature layer development has been greatly influenced by printing forwarding its circulation among the religious, and education as that period is notable for establishing schools of new European type, where poetics and rhetoric – basic sciences for preachers – were studied.

Different genre models of sermons, namely gospel (a part of “Evanglie Uchytylne”), moralistic, catechism, polemic, have been distinguished in the work. The aspects of genre and style peculiarities of texts of every kind of sermons have been defined; structure and contexture elements (mainly introduction, two parts of a fundamental text, which are read in different time of liturgy, and conclusions) of compositions, the parts of “Evanglie Uchytylne” of Kyrylo Trankvilion-Stavrovetskyi and Petro Mohyla.

It has been determined that catechism sermons have such peculiarities: exposition of material in the form questions and answers, as for content the text should ascertain main points of orthodox religious doctrine (interpretation of the Symbol of faith, prayer “Our Father...”, the Ten Commandments, the Seven Sacrament), the main purpose of the book is to teach the religious. Poetic means – epithet, simile, antithesis, tautology etc – have been analysed.

Leading ideas of structure of theological treatise “Zertsalo Bogosloviya” of Kyrylo Trankvilion-Stavrovetskyi, “Lithos...” of Petro Mohyla, and “Perspektiwa...” of Kasiyan Sakovych have been exposed. Their narrative discourse have been studied.

Key words: preaching prose, a gospel sermon, a catechism sermon, a treatise, polemics, genesis, genre model, author personality, baroque, exegesis, rhetoric.

Підписано до друку 19.02.2013. Формат 30 × 42/4

Ум. друк. арк. – 0,9. Обл.-вид. арк. – 1,0

Наклад 100 прим. Зам. № 25

Віддруковано з готових діапозитивів в СМП «Тайп»

46006, м. Тернопіль, вул. Чернівецька, 44б,

телефон (352)520075; (352)526161